

JEL Classification: H 54; O 22; R 58.

Науменко Наталія, кандидат економічних наук, доцент
Волинський національний університет імені Лесі Українки
<https://orcid.org/0000-0002-1327-0398>
E-mail: naumenko.nataliya@vnu.edu.ua

Naumenko Natalia, PhD in Economics, Associate Professor
Lesya Ukrainka Volyn National University
<https://orcid.org/0000-0002-1327-0398>
E-mail: naumenko.nataliya@vnu.edu.ua

Романюк Тетяна, магістрант факультету міжнародних відносин,
Волинський національний університет імені Лесі Українки
<https://orcid.org/0009-0007-5007-3282>
E-mail: romaniuk.tetianaY2022@vnu.edu.ua

Romaniuk Tetiana, Master's student at the Faculty of International Relations,
Lesya Ukrainka Volyn National University
<https://orcid.org/0009-0007-5007-3282>
E-mail: romaniuk.tetianaY2022@vnu.edu.ua

ПРОЄКТИ В ГАЛУЗІ ТУРИЗМУ ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОЇ СПРАВИ У ВОЄННИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ

У статті розглянуто перспективи відновлення сфери туризму та готельно-ресторанної справи у воєнний час та період післявоєнної відбудови в Україні. Впровадження інноваційних проєктів має здійснюватися, спираючись на досвід країн, в яких була повністю зруйнована чи частково постраждала рекреаційна сфера під час війни. Серед таких країн слід відзначити бувші республіки, що входили до складу колишньої Югославії, а також Кіпр, Ізраїль та Грузію. Цікавим для внутрішнього українського туризму був би досвід підтримки туристичної галузі на державному рівні у Франції, Італії чи Польщі.

Автори дослідження пропонують розглянути як вже відомі але вчасно не реалізовані бізнес-проєкти в туризмі, так і ті, що народились протягом двох останніх років під час війни. Пряма заборона на виїзд військовозобов'язаних, які не перебувають у зоні військових дій, саме у 2023 році змусила туристичні компанії західного регіону України активно шукати можливості зацікавити громадян новими туристичними маршрутами та реалізовувати їх на тих територіях, де загроза людському життю є мінімальною.

В процесі дослідження визначено наступні перспективні напрямки відновлення повоєнного туризму в Україні, а саме: бізнесовий, освітній, медичний, зелений та військовий туризм; розроблення та реалізація програм (державного та міжнародного рівня) підтримки туристичних підрозділів; забезпечення тісної співпраці між країнами з метою взаємної підтримки туристичної діяльності; сприяння підвищенню інтересу іноземних туристів до меморіальних маршрутів та знакових місць, де відбувались воєнні дії. У пошуках нових методів і способів реалізації туристичних послуг доведено, що у контексті відновлення туристичної галузі та готельно-ресторанної справи в Україні слід звернути увагу на дієвий досвід зарубіжних країн у відновленні рекреаційної сфери, яка вже понесла і несе значні збитки під час кризи COVID-19, а особливо через російську військову агресію.

Ключові слова: готельно-ресторанна справа, туризм, рекреація, повоєнне відновлення економіки, туристична діяльність, війна, проєкти відновлення.

PROJECTS IN THE FIELD OF TOURISM AND HOTEL AND RESTAURANT BUSINESS DURING THE WAR PERIOD IN UKRAINE

The article discusses the prospects for restoring the tourism and hotel and restaurant industry in wartime and the period of post-war reconstruction in Ukraine. The implementation of innovative projects should be based on the experience of countries where the recreational sector was completely destroyed or partially damaged during the war. These countries include the former republics of the former Yugoslavia, as well as Cyprus, Israel, and Georgia. The experience of supporting the tourism industry at the state level in France, Italy, or Poland would be interesting for domestic Ukrainian tourism.

Tourism as a result of the Russian-Ukrainian war has caused significant losses both in Ukraine and abroad. The authors of the study propose to consider both already known but not implemented business projects in tourism and those that have been born during the last two years during the war. Ukrainian domestic tourism is currently suffering from significant financial losses, while a significant number of visitors to tourist attractions are either at the front or in the occupied territories. Thus, they are in no way participants in the tourism process. Foreign tourism from Ukraine operates exclusively from the Western region towards the European Union and is aimed at women and children traveling to Egypt, Turkey, or Croatia for beach vacations. The outright ban on travel for persons liable for military service who are not in the war zone in 2023 forced travel companies in the western region of Ukraine to actively seek opportunities to interest citizens in new tourist routes and implement them in areas where the threat to human life is minimal.

The majority of innovative projects that help to dynamize the tourism and hospitality sectors and generate financial revenues that prevent the industry from completely collapsing are being implemented in Lviv, Prykarpattia, Zakarpattia, and Volyn. To a large extent, the tourism sector survives in these areas due to the actions of local regional and district administrations, which are actively involved not only in the development but also in the implementation of ideas.

The study identified the following promising areas for the restoration of post-war tourism in Ukraine, namely: business, educational, medical, green and military tourism; development and implementation of programs (national and international) to support tourism units; ensuring close cooperation between countries to mutually support tourism activities; promoting the interest of foreign tourists in memorial routes and landmarks where military operations took place. In search of new methods and ways to sell tourism services, the author proves that in the context of restoring the tourism industry and hotel and restaurant business in Ukraine, attention should be paid to the effective experience of foreign countries in restoring the recreational sector, which has already suffered and is suffering significant losses during the COVID-19 crisis, and especially due to Russian military aggression.

Keywords: hotel and restaurant business, tourism, recreation, post-war economic recovery, tourism activity, war, recovery projects.

Постановка наукової проблеми у загальному вигляді. Питання відновлення туризму та готельно-ресторанної справи, втілення інноваційних проєктів у даній сфері, є надзвичайно актуальним. Адже, за час повномасштабного вторгнення ворога на територію України, сектор туризму та готельно-ресторанної справи зазнав великих збитків. Наслідками цього вторгнення стали не лише людські втрати, а й багатомільйонна міграція громадян України, яка критично відбилася на розвитку внутрішнього туризму у країні. Безпосередньо війна впливає на економіку, фінансову політику та нарощує високу інфляцію, тому питання відновлення туризму та задіяння нових ідей, щодо покращення функціонування рекреаційної сфери є дуже важливою складовою сьогодення.

Аналіз останніх досліджень. Ключові аспекти функціонування сфери туризму в Україні досліджувала таких науковців, як М. Бащак, Н. Булеца, З. Герасимів, Я. Данило, Н. Коваль, Л. Мельник, Ю. Миронов, що присвятили свої наукові доробки питанням функціонування туризму в умовах воєнного стану та його відновлення у повоєнний період. Так, зокрема, О. Носирєв, Т. Деділова та І. Токар вважають, що через війну на розвиток туризму впливають наступні негативні чинники, а саме: недостатній рівень безпеки та захисту туристів; пошкодження чи руйнування туристичної інфраструктури та/ або туристичних об'єктів; значну міграція населення, в тому числі працівників туристичної сфери, внаслідок чого спостерігається відтік кваліфікованих кадрів із сфери туризму; скорочення туристичних програм шляхом перенаправлення фінансів в оборонний та соціальний сектори; зниження туристичної привабливості країни; зниження туристичних потоків та надходжень до бюджету від туристичної діяльності (Носирєв О., Деділова Т., Токар І., 2022).

Дослідники О. Роїк та О. Недзвецька зважають на те, що Україні, притаманний значний потенціал у даній сфері, таким чином напрямок розвитку туризму має бути одним із пріоритетних. Адже саме від цього залежить подальше забезпечення збалансованого розвитку територій в гармонії з природою та охороною довкілля Роїк (О.Р., Недзвецька О.В., 2022).

Водночас С. Баженова, Ю. Пологовська, М. Бикова (*Баженова С., Пологовська Ю., Бикова М., 2022*) наголошують на відсутності культури подорожей Україною. Українці подорожуючи країною повинні вивчати її історію, традиції та культуру, те, що створює її неповторну самобутність. Війна в Україні внесла суттєві корективи у сферу внутрішнього туризму, а після війни в країні з'являться нові туристичні об'єкти і напрямки та види туризму. Для досягнення післявоєнного відновлення та стабільного розвитку національна туристична індустрія потребує посилення партнерських стосунків як на мікро-, так і на макро- рівнях, ефективної участі Уряду, забезпечення послідовної вертикальної координації між національними та місцевими органами влади, в обов'язки яких входить пряме сприяння туризму.

Виходячи з цього, можна зауважити, що питання відбудови туризму та готельно-ресторанної справи вимагає більш широкого огляду, воно буде постійно еволюціонувати, тому варто залучати позитивний досвід іноземних фахівців та розширювати міжнародний рівень туристичної співпраці.

Цілі статті. Мета даної статті полягає у розкритті перспективи втілення інноваційних проєктів в галузь туризму та готельно-ресторанної справи у воєнний період в Україні, спираючись на іноземні приклади та реалізовані стратегії. Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань: розробка та реалізація та удосконалення туристично-рекреаційних проєктів, пошук нових методів та способів реалізації туристично-рекреаційних послуг, забезпечення тісної співпраці між країнами у напрямку спільного розвитку та інтегрування туристичної та готельно-ресторанної справи.

Методологія та методи дослідження. Методологічним інструментарієм проблемного дослідження слугували методи системного аналізу й синтезу, історичний, логічного узагальнення, порівняння, абстракції та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження впливу туризму та готельно-ресторанної справи на економіку держави, що проведені у багатьох країнах, виявили приголомшливі результати. Низький рівень імпорту та інтенсивне використання місцевих сировинних ресурсів значно вплинуло на національну економіку окремих країн. Відвідуючи ту чи іншу країну, туристи залишають у ній певні кошти і, як й місцеві споживачі туристичного сервісу, сплачують усі податки. Мова йде про податок на додану вартість та акцизний збір. Вочевидь, витрачені туристичні кошти, надалі йдуть на оплату вже наступних податків, а саме: податку на прибуток, що сплачують працівники туристичної галузі; податки, які сплачують постачальники туристичним організаціям, і, звичайно, податок на прибуток, який сплачують вже самі туристичні компанії. Надходження до державного бюджету у вигляді прямого та непрямого оподаткування можуть становити близько 55 % від загального обсягу надходжень від туризму. Але, будь-які військові чи політичні конфлікти становлять серйозну загрозу функціонуванню даної галузі, часто-густо вони її нищать.

Війна відбилася на туристичному бізнесі та готельно-ресторанній справі ще до 24 лютого 2022 року. Галузь почала виходити із крутого «піке» та набирати зростаючих обертів після двох років протипандемічних обмежень, які охопили всю світову економіку. На фоні погіршення політичної ситуації в Україні західні перевізники відмовились здійснювати повітряні рейси до України. Не останню роль в цьому процесі зіграли і міжнародні страховики, адже саме вони беруть на себе обов'язок покривати ризик, що можуть виникнути в українському небі (*Кириченко С., 21.07.2022*). Гіркий досвід польотів над Україною у 2014 році на самому початку російської агресії щодо України, мова йде про збиття росіянами над окупованою територією Донеччини цивільного пасажирського літака компанії Malaysia Airlines Flight 17. Питання відновлення повітряних перевезень було врегульоване державою, практично за тиждень перед повномасштабним російським вторгненням (*Кириченко С., 21.07.2022*). Тисячі

українських туристів, в перші дні війни перебували у відпустках та відрядженнях, транзитом через європейські країни вони, були змушені повертатися до дому, адже небо над Україною було закрите.

За прогнозом Євроконтролю повітряний рух крізь в Україні відновиться не раніше 2029 року і це за умови абсолютного припинення бойових дій. Основним транспортом, який сполучає Україну та країни Заходу залишається залізниця. З України до Польщі у 2022 році терміново було запроваджено низку залізничних маршрутів - через Варшаву, Люблін, Раву-Руську та Львів. З боку України кількість пасажирського залізничного рухомого складу постійно зростає. Адже нині наявні проблеми із придбанням проїзних квитків на потяги в напрямку західного кордону.

Практика доводить, що туристична галузь суттєво втратила внаслідок російсько-української війни. Це стосується, як самої України так і більшості туристично-привабливих регіонів. Експерти прогнозують, що найбільше війна вплине на туризм на Близькому Сході, у Туреччині, Німеччині та Греції. Такі наслідки, перш за все, впливають не лише з політичних чинників, а через зростання цін на природні ресурси, такі як газ і нафта, водночас і ціни на туристичні послуги також автоматично підвищуються (Парфененко Г., 20.03.2022).

Розгортання військового конфлікту змушує багатьох експертів та фахівців у даній галузі вважати, що виходу із цієї критичної ситуації не існує. Однак, якою б песимістичною не була існуюча ситуація із української туристичною галуззю, у міжнародній практиці існує багато прикладів, коли після масштабних конфліктів країни поступово відновлювалися економіку та знову приймали гостей.

Розпочнемо аналіз сучасних стратегічних підходів до відновлення туристично-рекреаційного потенціалу з досвіду Хорватії. Сфера туризм у цій країні практично припинила функціонувати впродовж 1990-х років ХХ століття під час громадянської війни. Після завершення війни розпочалась доволі широка піар-кампанія за підтримки державних органів влади, що призвела до подальшого залученням низки туристичних інновацій. Ключовим фактором для просування ідей було обрано природно-рекреаційний потенціал країни. Завдяки головній географічній особливості – сотням островів, вдалось забезпечити приплив туристів, які донедавна надавали перевагу відпочинку на грецьких острівних курортах. Хорватські пляжі почали одержувати «блакитні прапори» як свідчення екологічності та чистоти. В іноземних виданнях почали з'являтися публікації про пляжні локації Хорватії, згодом із появою інформаційно-комунікаційних технологій до процесу розголосу доєдналися блогери та соціальні медіа. Завдяки якісно вибудованій післявоєнній стратегії країною почали цікавитися великі круїзні компанії, а також міжнародні туроператори та відомі мережеві готелі. Швидкий розвиток туризму значно вплинув на хорватську економіку, нині понад десять мільйонів гостей кожного року приносять значні доходи країні створюючи близько 15% ВВП Хорватії (*History of Tourism in Croatia, 2022*).

Серед інших прикладів розглянемо досвід грецького Кіпру, Ізраїлю та Грузії. Кіпр став одним з найбільш популярних осередків пляжного туризму після завершення міжетнічного конфлікту громад Греції та Туреччини. Стратегія промо-туризму Кіпру була подібною до хорватської і передбачала визначення ключових туристичних переваг, а відтак – їх активну, масовану рекламу у інформаційному просторі інших держав (*History of tourism in Cyprus, 2020*).

Цікавим для України є і досвід Ізраїлю, який не зважаючи постійні війни із Палестинською Автономією все ще зберігає статус найпривабливішої туристичної країни. Особливістю ізраїльського туризму є те, що він повністю адаптувався до ситуації постійної загрози військового конфлікту. Автори дослідження вважають, що такий стан справ в подальшому очікуватиме Україну. Тим не менш, кожна швидкоплинна війна, як

от травнева війна 2021 року в секторі Гази, призвела до позбавлення країни приблизно 0,5% річного приросту національної економіки. Галузі економіки були позбавлені суттєвих доходів і особливих втрат зазнав місцевий туризм. Впродовж 50-денної війни в секторі Гази (яка була найтривалішою з трьох воєн починаючи із 2009 року) туристичний бізнес Ізраїлю втратив свого кожного четвертого потенційного туриста, а також понад півмільярда доларів чистої виручки. Тим не менше, акцент на медичному і паломницькому туризмі, а також кампанія у ЗМІ щодо заходів безпеки стали рушіями швидкого відновлення позицій Ізраїлю на міжнародному туристичному ринку (*Is Israel Safe to Visit? 2023*).

Нині Міністерство туризму та підконтрольні йому органи розробляють нові й підтримують вже наявні програми розвитку туристичної галузі Ізраїлю. Слід пам'ятати, що існуючий геотуристичний стан країни є суперечливим і складним. З одного боку, Ізраїль володіє надпотужним ресурсним потенціалом, що міститься на узбережжях теплих морів (Середземного, Мертвого та Червоного), у зоні взаємопроникнення світових релігій і культур. З іншого – країна має складні стосунки з арабським світом, які часто перетікають у збройне протистояння, й належить до держав із високою ймовірністю терористичних актів. Внаслідок реалізації програми «Відкритий Ізраїль» Міністерства туризму значно зросли потоки туристів і-за кордону. Доходи від туризму склали 25 млрд шекелів. Нині у туристичній індустрії зайнято близько 90 тис осіб (*Сінгуцький О. В., 2019*).

Прикладом конкретної антикризової стратегії відновлення туристичної галузі, по завершенню збройного конфлікту, слугує досвід Грузії. Зазначимо, що російсько-грузинський військовий конфлікт 2008 року мав негативний вплив на всі галузі економіки Грузії, найбільші втрати спостерігались у сегменті подорожей, гостинності та туризму. Після війни загальний показник в'їзного туризму зріс на 23% до попереднього року та склав понад 1,3 млн іноземних відвідувачів завдяки впровадженню стратегічного планування у туристичній галузі. До початку конфлікту, лише 23% населення світу знали про туристичний потенціал Грузії, але після завершення війни в регіоні спостерігалось значне зростання туристичних потоків і обізнаності у міжнародному туристичному просторі (*Georgia Bets on Mountains and Toilets for Post War Tourism Comeback, 24.07.2009*).

Французький досвід туристичних новацій свідчить, що максимального ефекту в сфері розвитку туризму можна досягти лише за умов співпраці органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських і професійних організацій та підприємницьких структур. Варто акцентувати увагу на державній підтримці соціального туризму Францією, зокрема таких її аспектів, як розробка національної програми «Туризм для інвалідів», а також відповідних нормативних актів, спрямованих на підтримку сфери туристичних послуг для людей з обмеженими фізичними можливостями; затвердження національного стандарту якості туристичного продукту для сімейного відпочинку як найбільш поширеного в країні; моніторинг цін на окремі туристичні продукти; введення системи відпускних чеків, запровадження та підтримка системи «культурних карток»; створення спеціальної туристичної інфраструктури для молоді тощо (*Кривенкова Р. Ю., 2019*).

Безперечно, не можливо оминати увагою Італію, де туризм є пріоритетною галуззю економіки країни та вносить левову частку в бюджет країни і власне економіку Італії, яка входить до десятки туристичних країн світу і більш того є лідером туристичної прем'єр ліги майже століття. У 2013 р. уряд Італії створив рекламний проєкт під назвою «Знову відкриваючи Італію», який сприяє розвитку туризму в регіонах Емілія-Романія, Ломбардія та Венето. Національна та міжнародна медіа-кампанія проходить за підтримки «Місії оновлення іміджу Італії» саме таку програму у вигляді рекомендацій

запровадило Міністерство у справах регіонів, туризму і спорту з метою залучення туристів. Маршрут протяжністю 2300 км по регіонах Емілія-Романія, Венето і Ломбардія, на території яких розташовані об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, є ідеальним середовищем для любителів італійської кухні. Маршрут проходить провінціями Модена, Феррара, Реджо Емілія, Болонья, Мантуя, Ровіго та дельтою річки По (Keller P., 11.02.2019).

Бачимо, що у основі повоєнного відновлення міжнародного туризму закладено ефективні масові комунікації. Однак, слід наголосити, що масові комунікації не можуть самі по собі бути стрижнем відновлення туризму. Ключовим рушієм можуть стати інновації, що розбудовуються у сприятливому економічному та соціальному середовищі. В участі щодо їх розробки і впровадженню мають брати участь не лише органи державної, регіональної чи місцевої влади, а громадськість. Такі проекти вимагають часто суспільного обговорення і голосування.

Ще в 2019 році в Україні було опубліковано 10 бізнес-ідей, які успішно реалізовані в різних країнах світу і приносять чималий прибуток. Реалізація проектів по створенню подібних туристичних Startup-ів забезпечить підприємцям дохід на багато років, а за відповідного сервісів кількість відвідувачів постійно зростатиме.

Коротко наведемо деякі із них.

1. Канатна дорога на Говерлу. Карпати найпривабливіша мальовнича вершина українського краєзнавчого туризму, щоб помилуватися природою та піднятися на одну з вершин тисячі мандрівників щороку прямують на її вершину. Проте, шлях цей не легкий, який часто залежить від природно-кліматичних умов. Якщо зробити канатну дорогу на Говерлу, то потік туристів, який і так достатній, суттєво збільшиться. В першу чергу, це торкнеться розширення вікових груп, перспективним виглядає притік іноземних гостей, які надзвичайно люблять такий вид відпочинку.

2. Готель-музей у палаці чи замку. Нині в Європі таким видом туристичного сервісу нікого не здивувати. Він давно поширений у Франції, Італії, Німеччині, Польщі чи Чехії. На українських землях залишається без нагляду неймовірна кількість історичних споруд, з подальшою поступовою руйнацією. І, якщо замками рясніє захід країни, то панські палади можна знайти в кожному регіоні України, особливо на Вінниччині, Львівщині, Хмельниччині та Волині. Вартість проживання в готельному номері замку від 1300 грн. до 2500 грн. за ніч у довоєнний час, нині в декілька разів вище (не останню роль грає інфляція). В Європі ця ціна ще в рази вища. Крім того, у ньому можна замовляти банкетний зал для весілля або іншої знакової події, а також зали для виставок, концертів, майстер-класів, конференцій, тренінгів і корпоративів. Автори дослідження неодноразово були учасниками заходів, що проводяться у локаціях таких туристичних об'єктів. В якості прикладу можна навести замок у Радомишлі, де у давні часи були млин та паперова фабрика. Ще одним прикладом може стати замок Сент-Міклош Чинадієво, який було відновлено нинішніми власниками архітектурної пам'ятки. На відміну від сусідньої Польщі в Україні надзвичайно складно взяти об'єкт культурно-історичної спадщини у тривалу оренду, не кажучи вже про придбання об'єкту у власність. В Україні так і не змогли реанімувати ідею екскурсій «Срібної підкови». На відміну від туру «Золотою підковою», ні до замку у Старому селі, ні до замку у Свіржі, а тим більше до замку у Поморянах масових екскурсій не спостерігалось. Самі замки або закриті, або зруйновані, або ж транспортно-дорожня інфраструктура не сприяє їх відвідинам. Так, на Волині практично відновленню не підлягають замки в Корці та Клевани, вже три роки руйнується палац князів Радзивіллів в мальовничій Олиці. Коштів на його реставрацію не вистачало ще до початку війни. А після виселення місцевої психіатричної лікарні, замок взагалі почав занепадати, проте, по своїми краєвидами він може конкурувати із палацами у польських Ланьцуті та Козлувці. Лише фінансова

допомога польської католицької общини дозволила від реставрувати сусідній колегіальний єзуїтський костел Св. Трійці. Держава ні до війни, ні після її закінчення не буде мати коштів на відновлення таких об'єктів історично-культурної спадщини краю. Якщо у радянські часи здійснювалася цілеспрямована руйнація таких споруд, які несли в собі все те, що йшло у розріз із державною політикою, то нині Україна буде відбудовувати ті інфраструктурні об'єкти в яких є нагальна потреба. Насамперед, це житлова та промислова інфраструктура в звільнених від окупації регіонах. Отже, такі об'єкти аби не допустити їх остаточної руйнації слід передавати у тривалу оренду із правом можливого викупу. Проте, спеціалізованим інстанціям прийдеться переглянути існуючі вимоги щодо володіння та вимоги обов'язкової реконструкції, що буде проводитись на таких об'єктах. Адже існує значна кількість випадків, коли пам'ятник архітектури купували виключно із метою його подальшого знесення і будівництва на звільненому майданчику бізнес-об'єктів. Так, остаточно не був завершений проєкт реставрації Ягільницького замку на Тернопільщині, на території якого зберігся до нині увесь комплекс фортифікаційних та промислово-виробничих (на території замку тривалий час розмішувалася тютюнова фабрика) споруд. Отже, такі історичні об'єкти вимагають колосальних фінансових вкладень, але і вони мають свою окупність протягом певного часу.

3. В Україні тривалий період часу бракувало цікавих гастрономічних ресторанів. Перші такі заклади харчування почали з'являтися лише у десятих роках ХХІ століття. У них можна скуштувати страви, які підкреслюють місцевий колорит. Серед українців популярні сиро-винні тури на Закарпатті та Івано-Франківщині, змагання із поїдання галушок на Полтавщині, національні єврейська та грецька кухні в Одесі та колоритна «Криївка» у Львові.

4. Інтерактивний музей мінералів. На Закарпатті є чимало мінералів та напівдорогоцінного каміння: гірський кришталь, родоніт, кам'яна сіль, яшма, агат та опал. Так в Чехії чи Туреччині існує низка майстерень навколо історичних об'єктів, де туристи можуть придбати витвори місцевих різь'ярів із каменю.

5. Городище білих хорватів. Біля села Дуброва Львівської області збереглося унікальне місце, про яке мало хто знає. Це старовинне городище, що нагадує село гобітів із фільму «Володар перснів». Крім печер, тут є низка історичних об'єктів, які потребують дослідження. Поруч знайдено сліди стародавніх поселень, капищ і некрополів. Нещодавно компанія Airbnb оголосила заманливу пропозицію щодо оренди будинку на болоті з фільму «Шрек». Місцем локації були обрані пагорби і болота Шотландії. Туристи мають можливість пожити у відокремленому будинку, розташованому в лісі і насолодитися природним ландшафтом, тобто відчутти себе у «шкірі», казкових анімаційних героїв. Так в 2023 році в прокат вийшов українській анімаційний блокбастер «Мавка. Лісова пісня». Волинь має безліч природніх локацій, де можна втілити подібний мистецький арт-об'єкт. Ще слід повернути ло переліку туристичних маршрутів багатоденні водні сплави по волинській Амазонці – річці Стохід. Такий складний маршрут не може залишити байдужим любителів екстремального відпочинку на природі. Туристи зможуть відвідати лісові хащі Полісся, де масово людська нога не ступала з часів Першої світової війни.

6. Музей-солеваріння в Закарпатті. Закарпаття здавна славиться покладами солі. Тому музей-солеваріння мав би тут попит. Солотвино – це справжня столиця солеваріння з II століття із часів правління римського імператора Марка Траяна. Село відоме своїми соляними озерами і їх лікувальними властивостями. Тому б поєднання лікування та кулінарії було б доречне, а лікувально-кулінарний відпочинок мав би своїх прихильників.

7. Оглядовий майданчик на Мукачівський замок. Один зі найзбереженіших українських замків, біля якого можна зробити неповторні фото - Паланок. Як і Кам'янець-Подільська, Хотинська чи Судакська фортеці - місце зйомок багатьох кінофільмів про історичну минувшину. А найкращий ракурс для світлин - дорога в напрямку Берегового, біля каналу Коропець. Оглядовий майданчик тут відсутній. Можна відкрити готель-ресторан, з якого відкриватиметься вид на замок, що височить на горі.

8. Парк Юрського періоду. На території України є чимало місць, де було знайдено житло прадавніх людей та кістки доісторичних тварин. Варто було б відкрити Парк юрського періоду за прикладом Наукового парку розваг біля села Красеюв у Польщі. Тут можна було б розмістити скульптури динозаврів і мамонтів у реальний зріст, житло первісних людей з їхніми фігурами та готель у подібному стилі. Музей міг би містити освітню та розважальну частину.

9. Популярністю у відпочивальників користувався б комплекс, де можна поспостерігати за виготовленням виробів і взяти участь у майстер-класах, подивитись гончарний музей і придбати кераміку на ринку. В якості приклада варто зазначити селище Опішня Полтавської області чи місто Диканька. Перше здавна вважається українською столицею гончарства. В Опішні є всі перераховані вище цікавинки, які приваблюють туристів. До того ж Полтавщина пов'язана із творчістю М. Гоголя.

10. А в Золочівському районі Львівської області розташовується село Гавареччина. Відоме воно своєю чорнодимленою Гаварецькою керамікою. Нині дана кераміка приваблює лише етнографів. В селі міститься занедбана школа гончарства. Якщо приміщення відреставрувати, створивши музей гончарства та проводити майстер-класи для туристів, то можна непогано заробляти. До того ж, за 16 км. від села розташовані замки «Золотої підкови Львівщини» - Олеський та Підгорецький (*Туристические бизнес-идеи, на которых можно заработать, 2019*).

Післявоєнне відновлення привнесе багато змін у формування культурної парадигми. Вона суттєво оновиться. Значна кількість історично-культурних пам'яток вже не підлягає відновленню, вони відійшли на завжди, зруйновані російською армією, але і з'являться нові об'єкти історичної пам'яті. Це пам'ятні місця пов'язані із війною та окупацією. Місця людського болю, жалоби та героїзму.

Формуючи стратегію повоєнного відновлення вважаємо, що слід суворо дотримуватися національних традицій та політики історико-культурної спадщини. Вочевидь, що повздовж маршрутів туризму пам'яті, неетичним та недопустимим є розміщення певних атракціонів, а при плануванні подійного туризму неприйнятне зневажливе ставлення до пам'яток героїчної боротьби народу проти російської окупації. Але варто звернути увагу на те, що Україна зможемо розвивати та підтримувати такі галузі, як гастрономічний туризм на Західній Україні, адже Схід та Південь нашої держави ще довго не зможуть набути рис туристичної привабливості, підтримувати в належному стані інфраструктуру гірськолижних курортів, відроджувати зелений туризм інноваційними проектами, розвинути санаторно-курортні рекреації, такі як мінеральні води чи родовища лікувальної глини. Також, варто звернути увагу на екологічний туризм, а саме: національні парки, в яких можна здійснити активний екотуризм (Карпатський, Шацький, Синевірський). Адже ці регіони найменш потерпають від російської агресії, і відповідно мають менший ступінь руйнації відповідної відпочинкової інфраструктури та екологічного різноманіття.

Так, Синевірська територіальна громада маючи брак цифрового ресурсу розробила концепцію нового для туристичної індустрії диджитал-рішення в рамках акселераційної програми «Громада 4.0». Потрібен був ресурс, який би включав у себе дані про туристичні заклади, об'єкти та послуги, обмежує туристів у реальному оцінюванні можливостей відпочинку. Ця проблема посилюється незлагодженою

співпрацею власників готелів, ресторанів та надавачів додаткових послуг. Туристи витрачають занадто багато часу й коштів на планування та організацію відпочинку, зважаючи на нестачу зручних цифрових інструментів для цього. Адже в регіоні є що оглянути і все залежить від вірної промоції. Лише у 2021 році національний парк «Синевир» відвідало дві тисячі відвідувачів. А це понад 100 різноманітних атракцій, 120 закладів проживання, 26 закладів харчування, 150 надавачів туристичних послуг, у яких залучено понад 800 місцевих жителів. Однак у одного з найпривабливіших туристичних магнітів України є зона росту — це сучасне цифрове рішення.

Ідея проєкту була втілена та реалізована через ідею «Інтерпретаційної культурно-пізнавальної мандрівки «Синевир. Горяни». Тоді об'єкти культурної спадщини були систематизовані та об'єднані в чотири маршрути. Формати та стилі відпочинку, були наведені на сайті «Срібний гід». Повномасштабна війна лише посилила актуальність нового цифрового проєкту: кількість туристів у громаді збільшилась удвічі у зв'язку з небезпечністю відпочинку на півдні України й обмеженим виїздом за кордон для певних категорій населення.

Крім того, автори проєкту продумали реалізацію платформ для прямих комунікацій із надавачами послуг та обміну враженнями з іншими туристами.

Після того команда розробила покроковий план реалізації проєкту:

1. Маркетингові дослідження
2. Формування команди
3. Розроблення вебсайту із сервісом самостійного планування
4. Тестування
5. Просування
6. Пошук фінансування

Впродовж дії акселераційної програми спеціалістам вдалося детально пропрацювати кожний етап (Шабанова Я., 15.09.2023).

В кінці 2022 року було розпочато проєкт «Безбар'єрне суспільство як елемент взаємоповаги між людьми та запорука розвитку громади», що реалізовується Львівською Асоціацією Розвитку Туризму у партнерстві з ГО «Реабілітація осіб з інвалідністю» та Музеєм Митрополита Андрія Шептицького за підтримки Проєкту USAID «ГОВЕРЛА». Проєкт тривав до червня 2023 року на території Львівської, Волинської, Закарпатської, Рівненської областей, зокрема у громадах міст Львів, Золочів, Луцьк, Ужгород, Рівне.

Метою проєкту було покращення умов інклюзивності й безбар'єрного середовища культурно-історичної спадщини та інших туристичних об'єктів західного регіону України, з можливістю подальшого відтворення на всій території України, що сприятиме рівній доступності та привабливості послуг у сферах культури й туризму для всього населення і водночас створить можливості для економічного відновлення і зростання на місцевому рівні.

В рамках його реалізації буде проведено аудит доступності туристичних об'єктів, проаналізовано програми та плани створення інклюзивних просторів на рівні областей та громад і напрацьовано відповідні рекомендації для покращення доступності. Львівська Асоціація Розвитку Туризму планує розробити карту культурно-історичних, туристичних об'єктів цільових областей з інформацією про їхню інклюзивність, а також інклюзивний туристично-культурний путівник для людей з порушеннями зору.

Згідно з Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю, можливість користуватися доступом до пам'яток та об'єктів культурного значення є колективним правом людини. Україна приєдналася до Конвенції у 2010 році, проте проблему доступності культурної спадщини для осіб з інвалідністю в країні в належний спосіб не розв'язано (У західному регіоні України розпочав роботу проєкт зі сприяння інклюзивності та безбар'єрного середовища у сфері туризму, 8.12.2022).

Ворохтянська селищна громада стала першим регіоном в Україні, де туристичний збір виключно на цільові фонди з розвитку туризму та промоції краю. Державне агентство розвитку туризму України на прохання туристичного активу селища долучилося до створення стратегії розвитку регіону задля залучення більшого потоку туристів (*У Ворохті першими в Україні впровадять пілотний проєкт у сфері туризму, 18.04.2023*).

Розглядаючи завдання розвитку туристично-рекреаційної сфери вважаємо, що слід зупинитись на наступному (див. рис. 1).

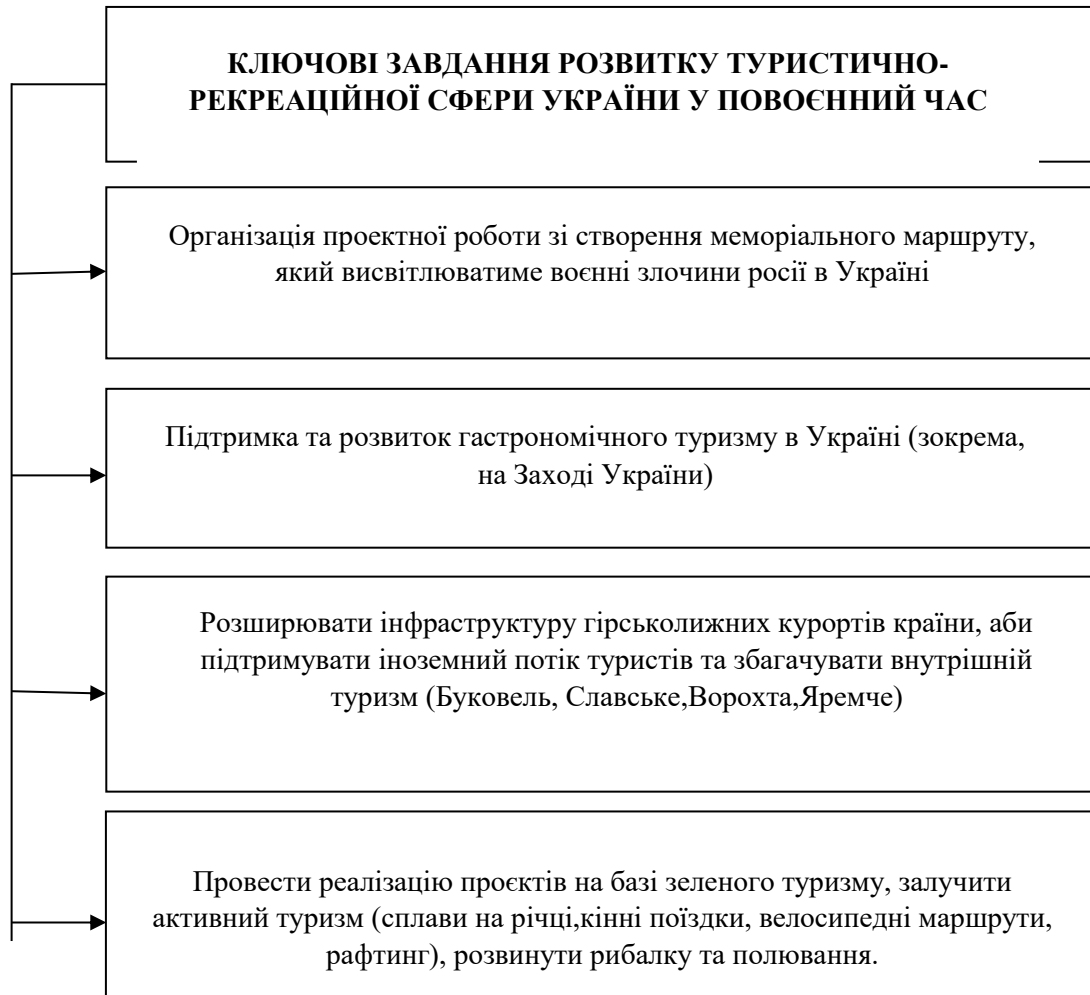

Рис. 1. Реалізація ідей проєктного менеджменту у туристично-рекреаційній сфері України.

Джерело: авторська розробка.

Всі перелічені ключові завдання допоможуть підтримати та надалі розвивати туристично-рекреаційну сферу в Україні та збільшити обсяги внутрішнього туризму в державі. Слід акцентувати увагу на розвитку тих регіонів, які найменш постраждали під час війни, варто користуватися природними ресурсами, якими багатий Захід України (річки, озера, гори, ліси). Завдяки цьому можна сформувати певну цифровізовану базу даних, яка дозволить розвивати туризм в країні і під час воєнних дій та післявоєнного відновлення.

Історично протягом XVI-XXI століть склалося так, що найбільші руйнування історичних пам'яток в Україні припадали на території Центру та Сходу (визвольні змагання часів Хмельниччини та Руїни, Перша та Друга світові війни, колективізація та індустріалізація і крайня російсько-українська війна). Отже, на відновлення життя на цих територіях підуть не роки, а цілі десятиліття. Окремі пам'ятки національної спадщини взагалі не підлягають відбудові, мова йде про території, що були або перебувають під російською окупацією. Україна практично втратила свої матеріальні та нематеріальні культурні надбання у Херсонській (Каховська ГЕС), Донецькій, Луганській областях. Практично увесь 2023 рік руйнуються пам'ятки архітектури у Одеській та Миколаївській областях. Знищені або експропріюються та вивозяться у масовому порядку у росію предмети мистецтва та археології із Криму (державний музей-заповідник Херсонес-Таврійський та картини видатних художників І. Рєпіна, І. Айвазовського, А. Куїнджі, Л. Лагоріо, А. Фесслера та ін. (Семена М., 7.10.2021).

Висновки та перспективи подальших досліджень в даному напрямку. Туризм та готельно-ресторанна сфера сприятиме відновленню економіки України у повоєнний період. Україна має всі можливості повернути собі місце у міжнародному туристичному середовищі, спираючись на географічні і культурні локації, інвестиційні можливості, незабутні враження та емоції. Усі вище описані негативні тенденції на зарубіжному туристичному ринку є значно меншими, ніж ті, що відбуваються на українському туристичному ринку, який став жертвою широкомасштабної військової агресії Російської Федерації. Внутрішній туризм, зі зрозумілих причин, повністю знищений. Більшість українських готелів нині закрито або переобладнано для задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб.

Пишучи про відродження туристичної сфери у звільнених містах, варто зазначити, що всі проєкти, які пов'язані з подіями війни повинні в першу чергу стати частиною історичної пам'яті та пам'ятного туризму нашої країни. Саме тому варто максимально широко залучити урядові установи, недержавні організації, громадськість, місцеву владу і спеціалізовані науково-дослідні центри до вирішення питання етичності і економічного обґрунтування проєктів у сфері військово-історичного туризму.

Попри вищезазначене, актуальні події все ж не є визначальною умовою розвитку туризму та рекреації. Нею лишається різноманіття рекреаційних ресурсів і відповідних послуг, якими Україна володіє в достатку. Власне, це найперше, на що звертає увагу пересічний мандрівник. Доведеться вдосконалювати вцілілий туристичний арсенал і, звісно ж, відбудовувати зруйнований. Безсумнівно, на українську туристичну галузь чекає зміщення трендів на розвиток рекреаційних послуг, які додатково пропонуватимуть фізичну та ментальну реабілітації, облаштування інфраструктури для відпочинку людей з інвалідністю, поширення туристичних продуктів емоційного переживання з акцентом на сталих практиках взаємодії людини і природи (ретрити, екотури, досвідні мандри тощо).

Все це потрібно робити з урахуванням минулого досвіду та перевіреного досвіду іноземних партнерів, але більш звертати увагу на сучасні тенденції, які змінюються майже щодня.

Авторські внески

Концептуалізація: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.

Зберігання даних: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.

Формальний аналіз: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.

Придбання фінансування: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.

Розслідування: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.

Методика: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.
 Адміністрація проекту: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.
 Ресурси: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.
 Нагляд: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.
 Підтвердження: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.
 Візуалізація: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.
 Написання: Науменко Наталія, Романюк Тетяна.

Список бібліографічного опису:

1. Носирев О., Деділова Т., Токар І. (2022). Розвиток туризму та індустрії гостинності в стратегії постконфліктного відновлення економіки України *Соціально-економічні проблеми і держава*. Вип.1(26). С. 55-68. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/38574/5/22nooveu.pdf>. DOI: https://doi.org/10.33108/sepd_2022.01.055. (дата звернення 20.09.2023).
2. Роїк О.Р., Недзвєцька О.В. (2022). Шляхи розвитку туристичної сфери України у воєнний період. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: економічні науки*. Вип.46. С. 11-15. URL: <https://ejournal.kspu.edu/index.php/ej/article/view/783/754>. DOI: 10.32999/ksu2307-8030/2022-46-2. (дата звернення 20.09.2023).
3. Баженова С., Пологовська Ю., Бикова М. (2022). Реалії розвитку туризму в Україні на сучасному етапі *Наукові перспективи*. № 5(23). С. 168-180. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1643/1641>. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5\(23\)-168-180](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5(23)-168-180). (дата звернення 20.09.2023).
4. Кириченко С. Подорожі та війна: якою буде туристична індустрія після перемоги. (21.07.2022). *Українська правда. Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/21/689436/>. (дата звернення 20.09.2023).
5. Парфененко Г. Стало відомо, як війна в Україні вплинула на туризм Німеччини та США: озвучено неутішні прогнози. (20.03.2022). *DIP*. URL: <https://dip.org.ua/nimechchina-stalo-vidomo-yak-vijna-v-ukraini-vplivuli-na-turizm-nimechchini-ta-ssha-ozvucheno-nevtishni-prognozi/>. (дата публікації 20.03.2022).
6. History of Tourism in Croatia. (2022). *Find Croatia*. URL: <https://www.findcroatia.com/history-tourism-croatia>. (дата звернення 20.09.2023).
7. History of tourism in Cyprus. (2020). *Buyhome. Estate Agency*. URL: <https://buyhome.com/history-of-tourism-in-cyprus>. (дата звернення 20.09.2023).
8. Is Israel Safe to Visit? (2023). *Travellersworldwide*. URL: <https://travellersworldwide.com/is-israel-safe>. (дата звернення 20.09.2023).
9. Сінгуцький О. В. (2019). Державна політика розвитку туризму. *Публічне управління та митне адміністрування*, № 4 (23). С. 79-88. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2019/4/11.pdf>. DOI <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2019-4-79-89>. (дата звернення 20.09.2023).
10. Georgia Bets on Mountains and Toilets for Post War Tourism Comeback. (24.07.2009). *Eurasianet*. URL: <https://eurasianet.org/georgia-bets-on-mountains-and-toilets-for-post-war-tourism-comeback>. (дата звернення 20.09.2023).
11. Кривенкова Р. Ю. (2019). Зарубіжний досвід формування туристичного потенціалу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. №4. URL: <https://www.dy.nayka.com.ua/?n=4&y=2019.pdf>. 12 с. (дата звернення 20.09.2023).
12. Keller P. Maybutnye malykh ta serednikh pidpruyemstv u turyzmi, site universyteta Berhamo, available at: (11.02.2019). URL: <https://www.unibg.it/dati/corsi/44014/47865>. (дата звернення 20.09.2023).
13. Туристические бизнес-идеи, на которых можно заработать. (2019). *Турсектор. Курорты Западной Украины*. URL: <https://toursector.org.ua/turisticheskie-biznes-idei-na-kotoryih-mozhno-zarabotat/> (дата звернення 20.09.2023).
14. Шабанова Я. Як розробити цифровий проєкт у сфері туризму: історія успіху Синевської громади. (15.09.2023). *Громадський простір*. URL: <https://www.prostir.ua/?library=yak-rozrobyty-tsyfrovyy-projekt-u-sferi-turyzmu-istoriya-uspihu-synevyrskoj-hromady> (дата звернення 20.09.2023).
15. У західному регіоні України розпочав роботу проєкт зі сприяння інклюзивності та безбар'єрного середовища у сфері туризму. (8.12.2022). *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15847>. (дата звернення 20.09.2023).
16. У Ворохті першими в Україні впровадять пілотний проєкт у сфері туризму. (18.04.2023). *Західний кур'єр*. URL: <https://kuryer.if.ua/u-vorohti-pershymy-v-ukrayini-vprovadyat-pilotnyj-proyekt-u-sferi-turyzmu>. (дата звернення 20.09.2023).
17. Семена М. Росія викрадає в Криму твори живопису та музейні цінності. (7.10.2021). *Високий замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/ukraine/444099-rosiia-vykraadaie-v-krymu-tvory-zhyvopysu-ta-muzeini-tsinnosti> (дата звернення 20.09.2023).

References:

1. Nosyriev O., Dedilova T., Tokar I. (2022). Rozvytok turyzmu ta indusrii hostynnosti v stratehii postkonfliktnoho vidnovlennia ekonomiky Ukrainy *Sotsialno-ekonomichni problemy i derzhava*. Vyp.1(26). S. 55-68. URL: <https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/38574/5/22nooveu.pdf>. DOI: https://doi.org/10.33108/sepd_2022.01.055. (дата звернення 20.09.2023). [in Ukraine]
2. Roik O.R., Nedzvetska O.V. (2022). Shliakhy rozvytku turystychnoi sfery Ukrainy u voiennyi period. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: ekonomichni nauky. Vyp.46. S. 11-15. URL:

- <https://ejournal.kspu.edu/index.php/ej/article/view/783/754>. DOI: 10.32999/ksu2307-8030/2022-46-2. (data zvernennia 20.09.2023). [in Ukraine]
3. Bazhenova S., Polohovska Yu., Bykova M. (2022). Realii rozvytku turyzmu v Ukraini na suchasnomu etap Naukovi perspektvy. # 5(23). S. 168-180. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1643/1641>. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5\(23\)-168-180](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-5(23)-168-180). (data zvernennia 20.09.2023). [in Ukraine]
 4. Kyrychenko S. Podorozhi ta viina: yakoiu bude turindustriia pislia peremohy. (21.07.2022). Ukrainska pravda. Ekonomichna pravda. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/21/689436/>. (data zvernennia 20.09.2023). [in Ukraine].
 5. Parfenenko H. Stalo vidomo, yak viina v Ukraini vplynula na turyzm Nimechchyny ta SShA: ozvucheno nevtishni prohnozy. (20.03.2022). DIP. URL: <https://dip.org.ua/nimechchina/stalo-vidomo-yak-vijna-v-ukraini-vplynuli-na-turizm-nimechchini-ta-ssha-ozvucheno-nevtishni-prohnozi/>. (data publikatsii 20.03.2022). [in Ukraine].
 6. History of Tourism in Croatia. (2022). *Find Croatia*. URL: <https://www.findcroatia.com/history-tourism-Croatia>. (data zvernennia 20.09.2023). [in English].
 7. History of tourism in Cyprus. (2020). *Buyhome. Estate Agency*. URL: <https://buyhome.com/history-of-tourism-in-cyprus/>. (data zvernennia 20.09.2023). [in English].
 8. Is Israel Safe to Visit? (2023). *Travellersworldwide*. URL: <https://travellersworldwide.com/is-israel-safe/>. (data zvernennia 20.09.2023). [in English].
 9. Sinhutskyi O. V. (2019). Derzhavna polityka rozvytku turyzmu. Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia, # 4 (23). S. 79-88. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2019/4/11.pdf>. DOI <https://doi.org/10.32836/2310-9653-2019-4-79-89>. (data zvernennia 20.09.2023). [in Ukraine].
 10. Georgia Bets on Mountains and Toilets for Post War Tourism Comeback. (24.07.2009). Eurasianet.. URL: <https://eurasianet.org/georgia-bets-on-mountains-and-toilets-for-post-war-tourism-comeback>. [in English].
 11. Kryvenkova R. Yu. (2019). Zarubizhnyi dosvid formuvannia turystychnoho potentsialu Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. #4. URL: <https://www.dy.nayka.com.ua/?n=4&y=2019.pdf>. 12 s. (data zvernennia 20.09.2023). [in Ukraine].
 12. Keller P. Maybutnye malykh ta serednikh pidpnyemstv u turyzmi, site universyteta Berhamo, available at: URL: <https://www.unibg.it/dati/corsi/44014/47865> (Accessed 11 February 2019). [in Italian].
 13. Turističeskie biznes-idei, na kotoryh možno zarabotat'. (2019). Tursektor. Kurorty Zapadnoj Ukrainy. URL: <https://toursektor.org.ua/turisticheskie-biznes-idei-na-kotoryih-mozhno-zarabotat/> [in Russian].
 14. Shabanova Ya. Yak rozrobyty tsyfrovyyi proiekt u sferi turyzmu: istoriia uspikhu Synevyrskoi hromady. (15.09.2023). Hromadskyi prostir. URL: <https://www.prostir.ua/?library=yak-rozrobyty-tsyfrovyyj-projekt-u-sferi-turyzmu-istoriya-uspikhu-synevyrskoji-hromady> [in Ukraine].
 15. U zakhidnomu rehioni Ukrainy rozpochav robotu proiekt zi spriannia inkluzyvnosti ta bezbariernoho seredovyscha u sferi turyzmu. (8.12.2022). Detsentralizatsiia. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/15847>. [in Ukraine].
 16. U Vorokhti pershymy v Ukraini vprovadiat pilotnyi proiekt u sferi turyzmu. (18.04.2023). Zakhidnyi kurier. URL: <https://kurier.if.ua/u-vorokhti-pershymy-v-ukraini-vprovadyat-pilotnyj-projekt-u-sferi-turyzmu/> [in Ukraine].
 17. Semena M. Rosiia vykradaie v Krymu tvory zhyvopysu ta muzeini tsinnosti. (7.10.2021). Vysoky zamok. URL: <https://wz.lviv.ua/ukraine/444099-rosiia-vykradaie-v-krymu-tvory-zhyvopysu-ta-muzeini-tsinnosti> [in Ukraine].

Отримано: 15.09.2023

Прийнято: 10.10.2023

Опубліковано: 20.10.2023